

Hipòcrates líric a l'Humanisme català*

Jordi Redondo

Universitat de València. Departament de Filologia Clàssica

Data de recepció: 22/2/1995

Abstract

Hippocratic quotations in the Middle Ages have been usually restricted to a small number of treatises, namely *Aphorisms*, *Prognostic and Regimen of accurate diseases*, which constituted some kind of canon. Moreover, the immediat source for Hippocrates was not in many cases a Latin or Arabic translation, but the version of Galen, Plinius, and the like. In spite of this, Ausiàs March made in his poetical work some very exact quotations of Hippocratic texts (*Nature of man*, *Humours*). Moreover, we must take into account a noteworthy fact, since the first Humanistic Age was not interested at all in the Hippocratic science, as the extant work of Petrarca can testify.

Sumari

El tòpic líric del mal d'amors i el món clàssic a March	La figura d'Hipòcrates a la baixa Edat Mitjana i el primer Renaixement
<i>Ars hippocratica</i> i poesia marquiana	Bibliografia
Ciència hipocràtica i lírica marquiana	

Calen encara nous esforços de recerca per a copsar en tota la seua grandària el fenomen de l'anomenat *Humanisme català* de ca. 1350-1450¹, com a lllindar dels treballs que més tard consolidaren una autèntica atenció a les humanitats: aquella que traspuia l'obra d'autors com ara el cardenal Joan Margarit, Jeroni Pau, el gramàtic Ferrer —que imprimia a Lleida el 1572 la seua *Gramàtica llatina*—, i més que més els valencians Joan Lluís Vives, Pere Joan Nunyes, Joan Andreu Estrany i Andreu Sempere². Ara bé, tant a les biblioteques abacials com a algunes de pri-

* Volem fer constar el nostre agraïment al Prof. N' Albert Hauf, que ens ha fet utilíssimes observacions amb la generositat i el magisteri que el caracteritzen.

1. Sobre el concepte «Humanisme català», vegeu L. BADIA (1980), *passim* (=1988, 13-38).
2. Aquests tres autors han estat objecte de sengles tesis doctorals, disponibles en microfita, dirigides pel Prof. F.J. Pérez i Durà: per a Nunyes, vegeu GRAU I CODINA, F. *Las retóricas de Pedro Juan Núñez (ediciones y manuscritos)*, València, 1994; per a Estrany, FERRAGUT, C. *El manuscrito de Juan Andrés Strany sobre la Naturalis Historia de Plinio (manuscrito de la Biblioteca del Corpus Christi)*, València, 1993; per a Sempere, GÓMEZ I FONT, X. *Andreu Sempere, Rètor i Gramàtic*, València, 1994.

vades, la reial en primer lloc, i en especial les que constituïren les primeres universitats dels nostres països, hi hauria una munió de textos clàssics que no podem avaluar; els humanistes dels segles XV-XVI tingueren sens dubte uns predecessors, tot i la migradesa de les nostres notícies al respecte. Tanmateix, el grau de coneixement de la literatura grecolatina fou ja a la baixa Edat Mitjana més alt que no ho pensem, per bé que diverses mancances han fet de nosaltres, lectors moderns, uns crítics sense argument, incapaços de reinterpretar allò que no hem entès.

El tòpic líric del mal d'amors i el món clàssic a March

El tòpic de l'enamorat malaltís té il·lustres precedents a les lletres clàssiques: Safo i Catul en són bons testimonis³. A l'Edat Mitjana aquest lloc comú coincidí amb el que probablement fou la seua versió popular, l'antiguitat de la qual no podríem discernir mai⁴. En tot cas, l'origen culte del tòpic està fora de qüestió⁵. Com és lògic, el to i la fraseologia varien molt d'acord amb la tradició lírica de cada literatura nacional i amb la veu poètica de cada autor⁶.

L'objectiu d'aquestes pàgines se centra, però, en una variant del tòpic que en fa un signe d'extrema importància per a copsar el caire de l'Humanisme català; aquest nou biaix, el trobem específicament a Ausiàs March⁷, l'autor amb qui la transmissió textual ha estat més generosa, sense menystenir el fet que es tracta tanmateix d'una poesia de gran singularitat. Ara bé, mai no tindrem de March una visió completa si no reconstruïm, des de la seua formació intel·lectual a la València de ca. 1400-1450, l'univers grecolatí del més important poeta català de l'època. És

3. Cf. Sappho fr. 31 ed. D.L. Page, *Poetae Melici Graeci*, Oxford, 1962: *Em fa semblant de ser un d'igual als déus, aquell home ferm que al teu davant pren seient, i a cau d'orella dolçament parlant-li t'escolta amatent mentre fas un somris ple de complaença, i al pit el cor, oh i tant! se m'estrem de frisançes; com només uns moments alci envers tu l'esguard, i si et parlo, res no fa peça encara, ans la llengua la sé pel silenci estroncada, i de seguida una subtil cremor m'ha resseguit com d'amagat el cos, i res no veig amb aquests ulls, i els oïts em brunzeixen, i una freda suor m'amara i s'empara de tota jo la tremolor, i estic més pàl·lida que l'herba, i semblo que de poc se m'està de morir, emperò a cada pas ja cal la gosadia, puix que àdhuc el qui és pobre etc.* Per a Catul, pensen en el poema 85 ed. H. Bardon, *Catullus. Carmina*, Stuttgart, 1983: *Odi et amo. Quare id faciam, fortasse requiris. Nescio, sed fieri sentio et excrucior*, a més del poema 51, *Ille mi par esse deo uidetur...*, versió llatina del de Safo.
4. A la literatura popular basca, p.e., documentem la cançó de l'emigrant i la de l'enamorat, ambdós malaltissos d'ençà de l'absència de la pàtria o de l'estimat/ada: Benito Lertxundi n'interpreta sengles exemples, *Adios Xùberoa* (cançó de la Vall de Sola) i *Beti penetan* (cançó navarresa).
5. Cf. R. Dragonetti (1982), p. 80: (...) *au moyen âge la littérature se déploie dans le champ de la rhétorique gouvernée par le lieu commun*.
6. Se'n troben al florilegi de C. Alvar, *Poesia de Trovadores, Trouvères y Minnesänger (De principios del siglo XII a fines del siglo XIII)*, Madrid, 1982², amb text bilingüe: Guilhem de Peitieu, *Farai un vers de dreit nien*, vv. 19-24, Thibaut de Champagne, *De bone amor vient seance et bonté*, vv. 29-40, i Heinrich von Morungen, *Frouwe, wilt du mich gern*, testimonien la presència del tòpic i el seu tractament a les literatures occitana, francesa i alemanya. A la nostra literatura, val com a exemple *La mort per amor*, de Roís de Corella.
7. Sobre el nom del nostre autor, vegeu G. Colón (1970), (= *La llengua catalana en els seus textos*, Barcelona, 1978, 53-110).

aquesta formació clàssica, precisament, la causa que els vells tòpics de la literatura medieval apareguin a Ausiàs amb la frescura d'una lírica renovada, *lleixant a part l'estil dels trobadors*⁸. L'atenció a aquesta perspectiva obriria un ampli espai d'anàlisi per a la comprensió i valoració del tan controvertit March⁹. Nosaltres apuntem la influència platònica a la seua obra, fenomen que tampoc no resulta gens estrany: Petrarca fou un gran divulgador d'una poètica on l'estimada representa el lligam entre l'amant i Déu, amb el qual la dona arriba gairebé a identificar-se en tant que font de béns, de veritat i d'immortalitat¹⁰. Aquesta transposició eròtica de la teologia platònica fou ben coneguda pels nostres poetes, que de fet ja n'havien assimilat una bona part mitjançant la doctrina literària de la lírica provençal¹¹. Tanmateix, i ni que sigui a tall d'exemple per al que tot seguit intentarem d'exposar, a March podem llegir versos directament inspirats pel pensament platònic¹². Vegem-los:

*Tot amador delit no pot atényer
fins que lo cos e l'arma se acorden,
car, si els volers entre aquests se morden,
aquesta amor no ens pot a molt empényer.
En contra el cos en sos actes se mostra,
tolent-li quant natura li atorga,
i a l'arma fa beure amargant porga.
De dret en dret no plau natura nostra:
l'arma, per si, contentament no en tasta,
sí fa lo cos, mas poc, e tost se gasta.
L'arma per si en tal voler no es mescla,
car no és en res, ne pot ser, son objecte,
ne al cos és pus que d'un brut son efecte.
D'abdós units se compon esta mescla.*
(A. March, 86, vv. 61-74)

8. Com a exemple de nou tractament d'un tòpic, vegeu M. de Riquer (1936), on es fa evident l'atansament del poeta al món del Renaixement, tot defugint, en canvi, la tradició medieval del tema en qüestió.
9. A. Pagès (1912), p. 221-222 i 234, ja esmentà Ovidi i Catul com a autors imitats per March. En els temps recents, un primer treball sobre la *uexata quaestio* de les fonts clàssiques a la poesia d'Ausiàs March és el firmat per L. Badia (1981), on esmenta Virgili i Lucà. La recerca de la professora Badia ha tingut continuació recent, cf. Badia (1993), esp. p. 195-207.
10. Així s'esdevé contínuament a les *Rime*, cf. CCCVI: *Quel sol che mi mostrava il camin destro / di gire al ciel con gloriosi passi, / tornando al sommo sole, in pochi sassi / chiuse 'l mio lume e 'l suo carcer terrestre: / ond' io son fatto un animal silvestro, / che co' pie' vaghi solitarii e lassi / porto 'l cor grave e gli occhi umidi e bassi / al mondo, ch' è per me un deserto alpestro. / Così vo ricercando ogni contrada / ov' io la vidi; e sol tu che m' affliggi, / Amor, vien' meco e mostrimi ond' io vada. / Lei non trov' io, ma suoi santi vestigi / tutti rivolti a la superna strada / veggio, lunge da' laghi averni e stigi.*
11. P.e., als *De amore libri tres*, d' Andreu el Capellà, obra recentment traduïda per I. Creixell Vidal-Quadras, *Andrea Capellani De amore*, Barcelona, 1985.
12. Sobre la qüestió, lamentem no haver pogut consultar l'article de Josep Alsina «Las raíces helénicas de la poesía de Ausiàs March», *apud Homenaje a Ausiàs March con motivo del V centenario de su muerte*, Barcelona: Institut Ausiàs March, 1959, 15-22. Vegeu també M. Menéndez y Pelayo, «Primeras manifestaciones del platonismo erótico. Ausiàs March», *Historia de las ideas estéticas de España I. Hasta fines del siglo XV*, Madrid, 1883, 335-408.

Encara podem assenyalar un altre passatge igualment clar, fins al punt que en podríem dir programàtic:

*Amor en l'hom dos llocs disposts atroba,
car hom és dit per ses dues natures.
Lo cos per si vol semblant de sutzures,
l'arma per si d'un blanc net vol sa roba.*
(A. March 92, vv. 201-204)

No volem estendre'ns més sobre aquest particular, per tal com la diferència amb els trobadors resulta prou evident, de tant com se n'allunya Ausiàs. Aquesta integració de claus culturals i estètiques, específicament literàries o no, és el que defineix un autor deslligat de la tradició medieval i abocat, en canvi, a un univers ideològic que entronca de bell nou amb l'antiguitat grecollatina mitjançant la lectura directa dels clàssics. Més encara, la presència d'elements platònics a la poesia marquiàna no esgota ni de bon tros el cabdal de tòpics clàssics que encara hem de reconèixer a la nostra literatura humanista i renaixentista¹³. D'altra banda, tampoc no és el nostre propòsit el de polemitzar amb els qui amb més autoritat que nosaltres han escrit: «Les idees d'Ausias March sobre el bé, el plaer, la virtut i l'amor han estat ben estudiades i determinades, i fonamentalment procedeixen d'Aris-tòtil i de la Summa de Sant Tomàs, fins a tal punt que de vegades algun passatge d'Ausias March arriba a semblar una simple transposició en vers de la doctrina de l'Estagirita o del filòsof cristià»¹⁴. Però el cas és que no ens sabem avenir a compartir aquesta visió del poeta gandià, sinó que creiem just d'apreciar en ell una formació clàssica més genuïna que no l'escolàstica¹⁵.

13. Cal esmentar el magnífic treball del Prof. X. Gòmez i Font, «*Curial e Güelfa, petges mitològiques*», *Caplletra* 3, 1988, 41-63; del mateix autor, «Les enemigues de Juno», *apud* A. González Senmartí & J. Zaragoza (ed.), *Homenatge a Josep Alsina. Actes del Xè. Simposi Català d'Estudis Clàssics, II*, Tarragona: 1993, 389-395, i «Les *Metamorfosis* (d'Ovidi?) en *Curial e Güelfa*», *apud* *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXVI. Miscel·lània Jordi Carbonell V*, Montserrat, 1993, 71-83.
14. M. de Riquer (1964), p. 539-540. A la p. 539, n. 15, esmenta com a estudiosos de l'aristotelisme de March QUADRADO, J.M. «Ausias March», *Revista de Madrid* 1841, reproduït a *Museo Balear*, febrer-maig del 1875; TORRAS I BAGES, J. *La tradició catalana*, Barcelona, 1892, capítol V de la segona part; PÀGES, A., op. cit., i BOHIGAS, P. «Metafísica y retórica en la obra de Ausiàs March», *Revista Valenciana de Filologia* 6, 1959, 9-31 (= P. Bohigas, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Montserrat: 1982, 181-204). El mateix Riquer, op. cit., p. 540, indica el fet que (...) *la ciència escolàstica de March (...) no tindria cap eficàcia poètica ni humana si tota aquesta teoria sobre el bé, el mal, el pecat, la passió i l'amor no es donés en un home que viu i que ha viscut la tragèdia del cristià que se sap pecador* etc. Sobre la ideologia d'Ausiàs i les seves concepcions religioses, M.C. Zimmermann ha aportat una molt suggestiva lectura, per bé que pugui semblar una mica agosarada, vegeu ZIMMERMANN, M.C. (1980), 123-150, p. 142: *Ací radica la invenció poètica ausiasmarquiàna: el poeta fa dels laics els personatges essencials (...), proposant sempre una interpretació de llur diàleg amb Déu únicament*. Per a Zimmermann, March, que qualifica d'increient —p. 149—, s'hauria avançat a les tendències més generals del cristianisme europeu del segle XVI —p. 143—, és a dir, a la lliure lectura de la Bíblia sense la mediació dels sacerdots. Però el que no comenta l'estudiosa francesa és l'origen humanista d'aquest pensament marquià.
15. Particularment desafortunada és l'opinió d'A. Rubió i Lluch (1917), p. 106: *A pesar de colorejar el pseudo-classicisme un gran nombre d'obres poètiques prosàiques de les nostres lletres, com*

Ars hippocratica i poesia marquiana

L'originalitat de March rau en una sèrie de fragments on el poeta, tot i que amb la brevetat imposada pel gènere, s'endinsa en la comprensió de la vessant física del dolor; els seus versos, que mai no suspenen el to líric ni s'allunyen del tema del mal d'amors, arriben a exposar el coneixement per part de l'autor d'una teoria mèdica concreta. Es repeteix, per tant, l'endinsament d'Ausiàs en el rerafons gnoseològic del tòpic triat, com veiem fa un moment en el cas del concepte platònic de la passió amorosa: més enllà de l'ús literari del tòpic, el nostre autor fa gala d'unes qualitats prou conegudes entre els clàssics, les del *poeta doctus*.

Un primer passatge servirà per relacionar March amb els textos de Guilhem de Peitieu, Thibaut IV de Champagne i Heinrich von Morungen que citàvem a l'inici:

*Sí co el malalt qui llong temps ha que jau
e vol un jorn esforçar-se llevar
e sa virtut no l'hi pot molt aidar,
ans, llevat dret, sobtament plegat cau,
ne pren a mi, que m'esforç contra amor
e vull seguir tot çò que mon seny vol:
complir no ho pusc, perquè la força em tol
un mal extrem atraçat per amor.*
(A. March, 83)

El tòpic no es registra d'una manera aïllada, però el que ens atreu és un grup molt concret d'exemples, el caire dels quals no ha passat desapercebut per a la crítica d'Ausiàs. Per exemple, de Riquer hi ha vist un tema recurrent¹⁶. D'aquesta versió

les d'Auziàs March, Vallmanya, Rocabertí, Corella, etc., i àdhuc fins la producció novel·lesca, com el Curial i el Tirant lo Blanch, la nostra cultura en aquest aspecte es trobava a molta distància de la italiana, sa verdadera adoctrinadora. Mai s'es sentí ací el menyspreu a l'Edat Mitjana, a la fàsis del Petrarca i demés trescentistes i quatrecentistes italians. Més endavant seguiran arguments contra aquesta imatge de March, que en fa un autor prosaic i aclaparat per la seua pròpia impossibilitat d'incorporar les noves formes culturals i literàries. Ara bé, com a mostra de la recerca contemporània sobre les fonts clàssiques a Ausiàs March, vegeu L. Badia (1985), on esmenta Pont. I-II com a font dels poemes I i XIII.

16. M. de Riquer (1964), p. 552-555, comenta que el tòpic de la malaltia i la intervenció del metge és força present a la poesia de March. A la p. 553 llegim: *Els poetes de tots els temps havien comparat l'amor a una malaltia, similitud obvia, banal i que havia esdevingut un tòpic gastadíssim. Però Ausiàs March, en els versos que acabem de transcriure, dona una nova eficàcia a aquesta similitud des del moment que concreta i precisa detalladament els elements ideals de la metàfora. I així les malalties precises, fins i tot amb llurs símptomes, es converteixen en punts de suport de les seves afirmacions.* I cita *Si co'l malalt qui long temps ha que jau...* —la que acaba de transcriure— i *Si com a l'hom frenètic l'és molt greu...* com a exemple de descripció de la folia frenètica. I encara esmenta (p. 554) la pleuresia, el poagre, les afeccions de la vista, la paràlisi i l'anestèsia. Sobre la imatge del malalt, vegeu també ARCHER, R. «Symbolic Metaphor and Reading-Processes in Ausiàs March», *The Modern Language Review* 77, 1982, 89-99. D'altra banda, un altre punt de contacte de March amb la pràctica mèdica —no pas amb la teoria en aquest cas— és el del tòpic de l'*amor hereos*, ben estudiat a la nostra literatura per Cantavella (1993).

marquiana del tòpic, amb la plena al·lusió a la figura i la ciència del metge, hem registrat fins a disset exemples fora de tota mena de dubte¹⁷. No obstant això, creiem que tenim quelcom a aprendre d'aquestes referències hipocràtiques. Hem procedit a numerar les set de més relleu, que són les següents:

I

*Bondat, virtut, han perduda sa raça,
cossos humans han molt disminuït.
Déu és per nós mal honrat e servit
e ja la mort pus estret nos abraça.
Tot quant per Déu és jus lo cel creat
ha molt perdut de son propi cabal:
saber se perd, experiment no val,
lo viure, curt que el mig és tost passat.*
(A. March, 26, 33-40)

II

*Dins lo cos d'hom les humors se discorden.
De temps en temps llur poder se transmuda:
en un sol jorn regna malenconia,
n'aquell mateix, còlera, sang e fleuma.
Tot enaixí les passions de l'arma
mudament han molt divers o contrari,
car en un punt per ella es fan los actes
e prestament és en lo cos la causa.*
(A. March, 94, 17-24)

III

*Jo só malalt havent lo cos tot sa,
cascuna humor ab l'altra s'acordant.
Mon esperit és lo dolorejant:
ab l'orgue seu desacordat està.*
(A. March, 99, 65-68)

IV

*La vida és breu e l'art se mostra llonga.
L'esperiment defall en tota cosa;
l'enteniment en lo món no reposa;
al jui d'hom la veritat s'allonga.*
(A. March, 113, vv. 1-4)

17. El llistat de passatges, que tampoc no pretén ser exhaustiu, és el següent: 26, 33-40; 35, 7-8; 36, 1-16; 44, 1-8; 59, 1-8; 66, 9-12; 90, 35-36; 94, 17-24; 99, 65-80; 101, 1-8; 102, 177-184; 111, 25-28; 115, 15-18 i 71-80; 117, 141-144 i 177-180, i 119, 61-70. La numeració correspon a la canònica, establerta a l'edició de PAGÈS, A. *Ausiàs March. Obres Completes, I-II*, València, 1991 (= Barcelona, 1912), per bé que la grafia correspon a l'actualitzada de FERRATÉ, J. *Ausiàs March. Poesies*, Barcelona, 1977.

V

*Sí com en l'hom una humor predomina
que no és ú que per egual les haja
e ve per temps que es canvia el domini,
així amor practica en nosaltres.
(A. March, 117, vv. 141-144)*

VI

*Tot element elementat no és simple,
ans és compost d'un altre son contrari,
mas és tan poc lo que de l'altre s'ampra
que bé no es pot açò pels senys conèixer.
(A. March, 117, vv. 177-180)*

VII

*Així com és torbat algun bon metge
com del malalt lo mal no pot conèixer
e veu bon pols e sa vida descréixer
ab bon cervell, cor, ventrell, melsa, fetge;
dels vuit senyals mortals que Hipocràs posa
no en veu algú e la vida s'abreuja,
així me'n pren, que amor en mi alleuja
e no sé on, que em degué fer tal nosa.
Puix que no vull amar ne amat ésser,
¿com és en mi, de amor, lo seu ésser?
(A. March, 119, vv. 61-70)*

Aquest conjunt de passatges al·ludeixen *uerbatim* al més famós dels aforismes hipocràtics (I i IV)¹⁸, a la teoria dels humors (II, IV i V)¹⁹, a la de l'harmonia dels contraris (VI)²⁰ i a la dels indicis del traspass del pacient (VII)²¹. Ja tan sols pel

18. Cf. Hp. *Aphor.* I 1 'Ο βίος βραχύς, ἢ δὲ τέχνη μακρὴ, ὁ δὲ καιρὸς δέξυς, ἢ δὲ πείρα σφαιερῆ, ἢ δὲ κρείς χαλεπὴ (= ed. Littré IV 458).
19. Cf. Hp. *Nat. Hom.* 4 τὸ δὲ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐν ἑαυτῷ αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολὴν ξανθὴν καὶ μέλαιναν, καὶ ταῦτ' ἐστὶν αὐτέφ' ἢ φύσις τοῦ σώματος, καὶ διὰ ταῦτα ἀλγείει καὶ ὕγαινει. Ὑγαινεὶ μὲν οὖν μάλιστα, ὁκόταν μετρίως ἔχη ταῦτα τῆς πρὸς ἀλλήλα κρήσιος καὶ δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθους, καὶ μάλιστα μεμιγμένα ἢ ἀλγείει δὲ ὁκόταν τι τοιῶν ἔλασσοσιν ἢ πλεόν ἢ ἢ χορισθῆ ἐν τῷ σώματι καὶ μὴ κεκρημένον ἢ τοῖσι ζύμψασιν (ed. Littré VI 38-40). *Humor.* 14 (...) καὶ ὀκιοτινοσοῦν χυμοῦ δυναστεύοντος ἐν τῷ σώματι (ed. Littré V 496).
20. Cf. Hp. *Nat. Hom.* 9 ὁκόταν δὲ αἰ νοῦσοι γίνωνται παντοδαπαὶ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, δηλοῦνται τὰ διαιτηματὰ ἐστὶν αἴτια ἕκαστα ἕκαστοιαι καὶ τὴν θεραπείην χρῆ ποιέεσθαι ἐναντιούμενον τῇ προφάσει τῆς νόσου (ed. Littré V 54) etc., *Flat.* I ἐνὶ δὲ συντόμῳ λόγῳ, τὰ ἐναντία τῶν ἐναντίων ἐστὶν ἰήματα (ed. Littré VI 92).
21. Cf. Hp. *Aphor.* IV 48 Ἐν τοῖσι μὴ διαλείπουσι πυρετοῖσιν, ἦν τὰ μὲν ἔξω ψυχρὰ ἢ, τὰ δὲ ἔνδον καίτται, καὶ δίψαν ἔχη, θανάσιμον, 49 Ἐν μὴ διαλείπουσι πυρετῷ, ἦν χεῖλος, ἢ ὄφρυς, ἢ ὀφθαλμός, ἢ φῶς διαστραφῆ, ἦν μὴ βλέπη, ἦν μὴ ἀκοῦη, ἀσθενέος ἔοντος τοῦ κάμνοντος, ὅ τι ἂν τοιῶν γένηται, ἔγγυς θάνατος; 50 Ὅκου ἐν πυρετῷ μὴ διαλείποντι δύσπνοια γίνεται καὶ παραφροσύνη, θανάσιμον (= ed. Littré IV 520).

nombre de citacions es justifica l'interès que ens ha dut a considerar de més a prop aquest tema.

Hi ha també d'altres poemes on la teoria humoral no apareix de forma explícita, però queda exclosos qualsevol altre origen de la idea expressada que no sigui la ciència hipocràtica:

*Mes voluntats, en gran part discordants,
dona, per vós les he fetes concordas;
per vós han pau, solent ésser discordes,
per vós conec l'error on era abans.*
(A. March, 60, 1-4)

*Aquell dolç tast que ab si l'acordant tasta
no és en mi, mas dolor del discorde.
Qui no és amat i amor d'altre cobeja
no sent gran mal, puix un terme desija.*
(A. March, 98, 41-44)

Fins aquí l'Hipòcrates que Ausiàs integra dins la seua veu lírica. Quin paper pot tenir i quin és l'abast del fet en si, ho esbrinarem tot seguit.

Ciència hipocràtica i lírica marquiana

La primera qüestió que ens hem de plantejar és la de l'abundor amb què March tracta el tema del mal d'amors i el seu guariment, tot comparant-lo amb les sofrences físiques que el metge ha d'alleujar. Certament, se n'ha de dir que som davant d'un dels temes recurrents del poemari marquià, i de gran importància no només per la seua freqüència absoluta, sinó endemés per la funció que li està acordada, com a motiu retòric del proemi²². Els excel·lents treballs de Hauf sobre la temàtica d'Ausiàs ens han permès d'entendre millor el seu món de referències, les claus del seu pensament i de la seua llengua poètica²³. I és aquí on hem de reconèixer el deute del nostre autor envers el tòpic. Endemés, la datació tardana de cinc dels poemes que inclouen les citacions que acabem de llegir, tots ells d'entre 1438 i 1458, ens suggereixen que la utilització del tòpic és pròpia del darrer March²⁴. Només el poema 26, datat cap al 1425-1428, escaparia a aquesta cronologia relativa dins el conjunt de l'obra.

D'altra banda, aquest tractament del tòpic del mal d'amors es vincula de ple a la poètica de March. En ella trobarem materials literaris, imatges, tòpics i fórmules de llarga tradició, per exemple a les comparacions, que constitueixen *per se* un espai poètic propens al manteniment d'esquemes formals i de contingut molt

22. Cf. poemes 36, 44, 59 i 101.

23. A. Hauf (1983).

24. Per a una altra cronologia, cf. A. Pagès (1912), p. 105-106, qui divideix l'activitat poètica de March en dues èpoques, del 1430 al 1445 i del 1445 fins a la seua mort.

antics²⁵; però també hi llegim la poetització no només de la inquietud en què visqué el nostre autor, amb tots els seus contrastos, ans també d'una cultura literària nova, que aquí i allà reordena, reinterpreta o decididament substitueix aquella heretada. Que el món interior de March és en gran manera responsable de les seues innovacions poètiques, resulta una afirmació gairebé consuetada²⁶. Tanmateix, el caire innovador de la seua poètica correspon ben bé a l'esperit de la cultura humanística, sense la qual no s'entenen bé ni els textos en si ni el context a què pertanyen²⁷. Ultra les translacions al pla personal de la clara ruptura evidenciada per la seua poesia, el que March ens revela és el signe d'una profunda renovació ideològica i estètica; com en diu Zimmermann, «(...) tenim totes les contradiccions d'una poètica que es val de la tradició per a destruir-la i reconstruir un sistema propi que té les seues lleis»²⁸.

Per tot això que acabem de comentar, també és lícit d'interrogar-nos sobre el caràcter de les citacions que hem exposat. En primer lloc, ens hem de demanar si Ausiàs és conscient de citar Hipòcrates o si en realitat el coneixia només indirectament²⁹. En el primer cas, hem de rastrejar la literalitat de les citacions; en el segon, caldrà qüestionar, amb independència d'aquesta literalitat, que fos el mateix Hipòcrates la font, i encara que aquesta determinació no ens sigui factible, si més no l'hem de fer per situar March en relació amb l'estat contemporani del coneixement dels textos hipocràtics.

Pel que fa a la literalitat de les citacions marquianes, la primera no representa cap problema tot i la paràfrasi. La segona, la tercera i la quarta, en canvi, responen de forma gairebé exacta a diversos passatges hipocràtics, dels quals citem a tall d'exemple dos, *Sobre la naturalesa de l'home* 4 i *Sobre els humors* 14: l'enumeració dels quatre humors —sang, flegma, bilis groga i bilis negra (= malenconia i còlera)— pot en efecte haver estat manllevada a qualsevol autor, i no remuntar a Hipòcrates sinó en darrer terme; ara bé, la locució *predominar una humor en l'home* —Hipòcrates en diu *al cos humà*— sembla procedir ben bé de la fraseologia hipocràtica. De la mateixa manera, també hem d'afegir que Galè no fou *stric-*

25. Cf. S. Panunzio (1983), qui posa de relleu la utilització de psalms bíblics, juntament amb la seua simbologia.

26. Ja han insistit en aquest aspecte P. Cocozzella (1983); C. di Girolamo (1977), qui remarca la transgressió per March del codi poètic trobadoresc; L. Badia (1981), p. 21, on s'al·ludeix al fet que March *polemítza amb la tradició de la qual tots sabem que depèn*, i T.M. Vilarós-Soler (1985), qui fa veure l'ús nou dels vells tòpics medievals, tot i que el mateix autor estigui encara a mig camí entre l'Edat Mitjana i el Renaixement.

27. Cf. J.W. Marchand (1979). Segons aquest crític, March hauria recorregut a la figura de la paradoxa a l'hora d'introduir el tòpic del mal d'amors, arran de les limitacions expressives de l'Edat Mitjana. Estem comprovant, però, que la tècnica del nostre poeta no té res a veure amb la medieval.

28. ZIMMERMANN, M.C. «*Lir entre carts i l'espai metafòric marquian*», *Miscel·lània P. Bohigas. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes II*, Montserrat, 1982, 161-189, p. 171.

29. A tall de veritat, hem d'esmentar Cerverí de Girona (1165-1245) com a autor de la primera referència literària catalana a la figura d'Hipòcrates, que apareix citat als *Proverbis* al costat de científics com Aristòtil i Pitàgores, en una nòmina d'escriptors que abasta Cató, Virgili, Horaci i Lucà, entre d'altres.

to sensu un humoralista, sinó que la seua acceptació d'aquesta teoria no l'impedí de practicar un eclecticisme on encabir l'hilemorfisme aristotèlic³⁰. Ausiàs, en canvi, sembla estar més proper al pensament hipocràtic, tot i que ens falta una base textual prou àmplia per fer una confirmació en cap sentit. Quant al cinquè dels passatges, també aquí ens trobem amb una formulació de la teoria de l'harmonia dels contraris que difícilment por remuntar, per la fraseologia utilitzada, a un altre autor que Hipòcrates. Finalment, el darrer dels passatges tampoc no admet que se'n dubti gens: la suma dels signes del traspàs del pacient referits als *Aforismes* dona el nombre de vuit que compta Ausiàs.

La figura d'Hipòcrates a la baixa Edat Mitjana i el primer Renaixement

Ara haurem d'aprofundir en la presumpta originalitat de March en fer aquestes citacions. De bell antuvi, cal parar compte en l'escàs coneixement que de l'obra atribuïda a Hipòcrates tingué l'Edat Mitjana³¹. Però si rastregem la difusió de què gaudiren els textos hipocràtics als medis universitaris, haurem de començar per certificar l'enorme oblit que els cobrí a l'alta Edat Mitjana³², malgrat l'estudi d'alguns textos per part dels escriptors abacials carolingis³³. De fet, fou a Itàlia on per la influència bizantina primer, àrab més tard, es feren versions i comentaris llatins de gran vàlua; ens referim al Cercle de Ràvena, del qual conservem edicions dels *Aforismes* i del *De natura hominis*³⁴. D'altra banda, la selecció anomenada *Articella*, composta pels opuscles *Aforismes*, *Pronòstic* i *Dieta de les malalties agudes* i sorgida del cercle arabigollatí de l'Escola de Salern cap al 850, féu entrar Hipòcrates a les aules de les universitats europees, però això fou al segle XIII i encara en versió llatina³⁵; és cert que alguns còdexs remunten al segle IX, com s'esdevé amb un de parisenc del *De natura hominis*³⁶, però la seua circulació es restringí a determinats cercles monàstics, únics centres de conservació i estudi dels clàssics a l'Occident cristià. Ara bé, també a Itàlia i des de mitjan segle XII s'inicia la traducció d'Hipòcrates directament del grec³⁷, i hem de parlar d'una autèntica florida dels estudis hipocràtics a la cort siciliana, una centúria més tard, quan la versió dels textos grecs, entre els quals encara *De natura hominis*, coneix un ambient que podem qualificar de prehumanístic³⁸. És a aquesta tradició que hem d'adscriure,

30. Cf. R.M. Moreno Rodríguez (1991).

31. Cf. W.D. Smith (1979), 13 s. Per a la tesi contrària, vegeu P. Kibre (1945).

32. Cf. G. Baader (1989), p. 412.

33. Cf. A. Beccaria (1956), i E. Wickersheimer (1966), cf. M.E. Vázquez Buján (1991).

34. Cf. I Müller-Rohlfen (1980), I. Mazzini (1983) i M.E. Vázquez Buján (1982-83).

35. Cf. G. Baader, op. cit., p. 415-416 i 419.

36. Cf. G. Baader, op. cit., p. 411-412; ens referim al *Parisinus Latinus 7027*, de procedència italiana.

37. Ens referim a Burgundi de Pisa; al segle XIII destaquen Wilhelm van Moerbeke (1215-1286 ca.), arquebisbe de Corint i traductor d'Hipòcrates i de Galè, i Pere d'Abà (1250-1320 ca.), que va ser professor de Medicina i Ciències a Pàdua des de cap a 1307 i que traduí Galè, a més de Dioscòrides.

38. Cal citar el regnat de Manfred de Normandia (1258-1266) i l'activitat traductora de Bertomeu de Messina, que s'ocupà precisament del *De natura hominis*. El mateix paper correspongué a Niccolò da Reggio a Nàpols, però cap d'aquestes traduccions —literals, com sant Jeroni volia— no entrà en els currícula universitaris, cf. G. Baader, op. cit., p. 418.

un segle més tard i ja entre nosaltres, Arnau de Vilanova —traductor ell mateix de nombrosos textos àrabs—, i a ella remunta també l'ensenyament de la medicina als *Estudis Generals* europeus, i per tant al de Lleida³⁹. En aquest punt, però, convé de fer esment al pes importantíssim que la civilització islàmica tingué en la transmissió d'aquesta literatura tècnica, com ho demostra l'origen àrab o hebreu de molts professionals de la medicina. De fet, traduccions àrabs de comentaris de Galè, en trobem com a mínim des del segle IX, i al seu torn d'aquestes traduccions es féu no pas més tard del segle XIII la versió hebrea⁴⁰.

La València del segle XIV hagué de conèixer tota aquesta tradició, i no només per la formació universitària dels professionals cristians de la medicina, ans també per la intensa relació amb els metges àrabs i hebreus⁴¹. Però no hem pas de menystenir la preeminència de Galè sobre Hipòcrates al llarg de tota l'Edat Mitjana, fenomen que ha condicionat fortament la imatge del darrer: Hipòcrates era conegut més que més a través de Galè i d'altres⁴², de forma que del Corpus Hipocràtic com a tal eren escassíssimes les obres manejades pels professionals de la medicina⁴³, ni tan sols a les universitats⁴⁴; més encara, no només iconografia i literatura deixen sempre Hipòcrates en un segon pla respecte de Galè⁴⁵, sinó que fins i tot s'arribà a elaborar, mig per inèrcia mig per comoditat, una etopeia a *contrario* que feia del metge de Cos una figura paragonable a la d'Homer: una mena de personatge mític, digne d'una certa veneració per la seua antiguitat, la vida del qual ningú no podia reconstruir, llevat del recurs als tòpics consueus i la fantasia; per consegüent, un pas endavant significava negar-ne l'existència, i atribuir la ingent obra conservada a un esplet d'autors d'èpoques i estils diversos, pertanyents a escoles mèdiques diferents i a voltes enfrontades. Que hi ha gran part de veritat en tot això, és ben cert. Però una lectura radical d'aquest estat de coses, unida a les dificultats de la transmissió del mateix Corpus Hipocràtic, dugué alguns a fer del pare de la medicina un fantasma literari: el que esgrimien els moderns *ιστροσοφισται* amb els seus perennes afanys

39. Cf. A. Cardoner i Planas (1973), p. 128, on fixa des del mateix segle XIII el coneixement dels quatre elements per part dels metges catalans.

40. Cf. J. Jouanna (1991).

41. Cf. L. Garcia Ballester (1988), p. 92 i n. 163, i L. Garcia Ballester & R.M. Mc Vaugh & A. Rubio (1989).

42. Cf. V. Nutton (1982), p. 423: *what was then known of Hippocrates came for the most part either through or with Galen, or through Pliny and his like*. Això s'explica en part pel caire més científic i homogeni de l'obra de Galè, cf. p. 425: *Compared with Galen, the Hippocratic Corpus is bare of dramatic incident and sensational cures; an aphorism cannot replace an anecdote*.

43. El metge mallorquí Joan Dezbrull llegeix més que més Avicenna i Galè, i és en un segon terme que a la seva biblioteca trobem obres d'altri, entre elles les hipocràtiques, cf. F. Guasp i Vicens, «Juan Dezbrull, maestro en Medicina», *Anuario de El Diario de Palma, Ciutat de Mallorca: 1879*, p. 185-192; prenem la dada de J. Veny i Clar, «Regiment de preservació de pestilència» de *Jacme d'Agramont (s. XIV)*, Tarragona, 1971, p. 37, i n. 76.

44. Cf. G. Baader, op. cit., p. 419: a l'inrevés que amb Galè, poques obres hipocràtiques foren conegudes a l'Edat Mitjana. Només tres obres integraren —des de l'època de l'escola de Salerno— els currícula universitaris: *Pronòstic, Aforismes, Dieta de les malalties agudes*. Vegeu també G. Baader & G. Keil (ed.) (1982), i D. Jacquart (1982).

45. Cf. V. Nutton, op. cit., p. 422-424.

debel·ladors no era el testimoni d'un home de ciència, sinó una font incontrovertible i taumatúrgica, que proporcionava als seus beneficiaris el profit del crèdit entre els ignorants i els confiats; emperò, la tradició hipocràtica seria un simple expedient dialèctic, una fotesa que no mereixia ni tan sols l'ocasió per a la controvèrsia.

Arribats a aquest punt, citarem com a paradigmàtica de la situació l'opinió d'un personatge clau en el desenvolupament de la cultura prehumanística, Francesco Petrarca. I doncs, pel novembre del 1370, Petrarca escriu a Dondi una segona carta on referma els punts de vista expressats en una primera, i a més replica els arguments del seu interlocutor; aquest Dondi, fill ell mateix d'un metge, paragonava Hipòcrates, com a il·lustre guia dels humanistes i científics que eren els professionals de la medicina, a Homer i Virgili, el magisteri dels quals entre poetes i rètors era incontrovertible; Petrarca, gran coneixedor dels clàssics, s'oposa contundentment a la consideració d'Hipòcrates com a autor i encara com a figura històrica, nega també bona part del caire científic de la medicina i del tot, el paper humanístic de la professió mèdica, i deixa ben clara la impossibilitat de conèixer res de cap autor anterior a Galè si no és mitjançant aquest⁴⁶. És cert que a Dant llegim d'un individu que és *hipocrartista*⁴⁷, però no en sabríem pas dir que es tracti precisament d'un elogi.

El que acabem de posar en evidència dóna als passatges marquians un sentit de novetat que hem de comentar. No és pas d'ara una visió de l'humanisme català que el fa dependre en forma i contingut d'Itàlia, alhora que fa dels nostres països una mena de territori de pas on la nova cultura fa una estada de mer passavolant, a l'espera de niuar a les terres castellanés. Segons aquesta teoria, els humanistes nostrats es limiten a imitar els grans autors italians dels segles XIII i XIV, no pas els clàssics grecs i llatins⁴⁸. Per consegüent, Ausiàs se'ns mostra, ell almenys —i de seguit hi tornarem—, com un autor d'una clara modernitat, que integra no només continguts científics dins la seua *lexi* poètica, sinó que aquests continguts pertanyen a la millor tradició del gènere, i encara es permet de citar *ὄνομαστι* Hipòcrates. D'altra banda, sembla lògic de pensar que amb aquestes al·lusions Ausiàs compta d'obtenir una resposta per part dels seus receptors, per tal com la seua poesia, tot i que molt rica en metàfores, tampoc no es pot qualificar de *trobar clus*. Per tant, a la societat valenciana de l'època hi ha d'haver persones amb prou d'habitud no només per llegir aquesta literatura mèdica, ans també per fer-ne un tal elogi que esperoni un poeta com March a avesar-s'hi, a gustar-ne i a incloure-la dins el seu univers temàtic. Fins i tot podríem suggerir que aquesta metodologia científica forní a Ausiàs un mitjà d'organització moral, que estructura les emocions i els pensaments a partir del dualisme en què es basa l'harmonia dels contraris, tal com la teoritzen Hipòcrates primer i més tard Galè, i aquest

46. Cf. K. Bergdolt (1992), p. 224.

47. Dant, *Banquet* I 10, 10. El personatge en qüestió és Taddeo Alderotti.

48. Cf. SANVISENTI, B. *I primi influssi della letteratura italiana in Spagna*, Milà, 1902, i FARINELLI, A. *Italia e Spagna, I-II*, Torí, 1929. Citats per L. Badia (1980), p. 52, n. 28. Vegeu també P.O. Kristeller (1965), p. 18-19.

darrer, que tant idealitzà el metge de Cos⁴⁹, sota la pregona influència del platonisme d'època hel·lenística⁵⁰.

També estem en condicions de situar els coneixements mèdics de la València de March a un nivell més que digne. En un moment històric, la fi del segle XIV i la primera meitat del XV, en què als països de més tradició humanística el Corpus Hipocràtic és conegut encara per la selecta salernitana⁵¹, March coneix —directament o indirecta— els tractats *Sobre la naturalesa de l'home* i els *Humors*, es permet de citar Hipòcrates com a autoritat i basteix bona part de la seua poesia al voltant de la teoria mèdica. En definitiva, som davant d'un Hipòcrates líric que conjumina alhora l'originalitat i el verisme, el respecte a la ciència mèdica i la força expressiva pròpia de l'emoció poètica. I, allò que és més important pel que suposa de novetat, els textos marquiàns representen una fita encara molt solitària dins el panorama de la cultura catalana del seu temps; però indiquen per ells sols que no es pot menystenir, ni tampoc privilegiar, la reivindicació d'un humanisme nostre, que la limitació material de les fonts literàries i històriques no ha d'amagar.

Bibliografia

- BAADER, G. (1989). «Die Tradition des Corpus Hippocraticum im europäischen Mittelalter». A BAADER, G.; WINAU, R. (ed.). *Die Hippokratische Epidemien. Theorie-Praxis-Tradition. Verhandlungen des V Colloque International Hippocratique*. Stuttgart, p. 409-419.
- BAADER, G.; KEIL, G. (ed.) (1982). *Medizin in mittelalterlichen Abendland*. Darmstadt.
- BAADER, G.; WINAU, R. (ed.) (1989). *Die Hippokratische Epidemien. Theorie-Praxis-Tradition. Verhandlungen des V Colloque International Hippocratique*. Stuttgart.
- BADIA, L. (1980). «L'Humanisme català: formació i crisi d'un concepte historiogràfic». *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Montserrat.
- (1981). «Sí com lo taur...». *Els Marges*, 22-23, p. 19-31 (recollit a *Anàlisi i comentaris de textos literaris catalans 3*. Barcelona, 1985).
- (1985). «El Ovidio exilado en Ausiàs March». *Estudios románicos dedicados al Profesor Andrés Soria Ortega I*. Granada, p. 267-272.
- (1988). *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*. Barcelona.
- (1993). *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*. Barcelona.
- BECCARIA, A. (1956). *I codici di medicina del periodo presalernitano (secoli IX, X e XI)*. Roma.
- BERGDOLT, K. (1992). *Arzt, Krankheit und Therapie bei Petrarca. Die Kritik an Medizin und Naturwissenschaft im italienischen Frühhumanismus*. Darmstadt.

49. Cf. A. López Eire (1991), p. 70.

50. Sobre la concepció marquiàna de la moral, vegeu A. Hauf, op. cit., p. 130-131 i n. 17, on en parla en termes d'*antítesi, clara dicotomia, dilema obsessionant, gairebé maniqueu i antinòmies correlatives*.

51. Cf. S. Caroti (1991), p. 13, n. 30. A la p. 81, Galè és encara assenyalat com a font per a la *Dieta de les malalties agudes*, tot i estar inclosa a l'*Articella*.

- CANTAVELLA, R. (1993). «Terapèutiques de l'«amor hereos» a la literatura catalana medieval». *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes II*. Montserrat, p. 191-207.
- CARDONER i PLANAS, A. (1973). *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*. Barcelona.
- CAROTI, S. (1991). *I Codici di Bernardo Campagna. Filosofia e medicina alla fine del secolo XIV*. Roma: Manziiana.
- COCCOZZELLA, P. (1983). «Contrast, Conflict, Crisis. A Paradigm of Aesthetics of Ausiàs March's Poems». *Actes del III Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*. Montserrat, p. 169-186.
- COLÓN, G. (1970). «El nom de fonts del poeta Ausiàs March». *Boletín de la Sociedad Castellonenense de Cultura*, p. 171-214.
- DI GIROLAMO, C. (1977). «Ausiàs March and the Troubadour Poetic Code». A GULSOY, J.; SOLÀ SOLÉ, J.M. (ed.). *Catalan Studies in memory of Josephine de Boer*. Barcelona, p. 223-237.
- DRAGONETTI, R. (1982). *Le gai savoir dans la rhétorique courtoise*. París.
- GARCÍA BALLESTER, L.; MC VAUGH, R.M.; RUBIO, A. (1989). *Medical Licensing and Learning in Fourteenth Century Valencia*. València.
- GARCÍA BALLESTER, L. (1988). *La medicina a la València medieval. Medicina i societat en un país medieval mediterrani*. València.
- HAUF, A. (1983). «El lèxic d'Ausiàs March: primer assaig de valoració i llista provisional de mots i freqüències». A *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes VI. Miscel·lània Pere Bohigas III*. Montserrat, p. 121-224.
- JACQUART, D. (1982). «Quelques réflexions sur ce que le Moyen Age occidental a retenu de la Collection Hippocratique». A BAADER, G.; WINAU, R. (ed.). *Die Hippokratische Epidemien. Theorie-Praxis-Tradition. Verhandlungen des V Colloque International Hippocratique*. Stuttgart, 1989, p. 493-497.
- JOUANA, J. (1991). «Remarques sur la tradition arabe du commentaire de Galien aux traités hippocratiques Des Airs, eaux, lieux et Du Serment». A LÓPEZ FÉREZ, J.A. (ed.). *Galeno: Obra, pensamiento e influencia*. Madrid, p. 235-251.
- KIBRE, P. (1945). «Hippocratic writings in the Middle Ages». *Bulletin of the History of Medicine*, 18, p. 371-412.
- KRISTELLER, P.O. (1965). *El pensamiento renacentista y las artes*. Madrid, 1986 (= *Renaissance Thought II*, Princeton 1965).
- LÓPEZ EIRE, A. (1991). «Sobre el eclecticismo de Galeno». A LÓPEZ FÉREZ, J.A. (ed.). *Galeno: Obra, pensamiento e influencia*. Madrid, p. 57-72.
- LÓPEZ FÉREZ, J.A. (ed.) (1991). *Galeno: Obra, pensamiento e influencia*. Madrid.
- MARCHAND, J.W. (1979). «Acyrologia as a Rhetorical Device. A Mode of Thought in the Poems of Ausiàs March». *Actes del Primer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*. Montserrat, p. 181-194.
- MAZZINI, I. (1983). «De natura humana. Estratti di un' antica traduzione latina parzialmente inedita del Περὶ φύσιος ἀνθρώπου di Polibo». *RomBar*, 7, p. 255-271.
- MORENO RODRÍGUEZ, R.M. (1991). «Una interpretación no humoralista de la estequiología galénica». A LÓPEZ FÉREZ, J.A. (ed.). *Galeno: Obra, pensamiento e influencia*. Madrid, p. 89-105.
- MÜLLER-ROHLFSEN, I. (1980). *Die lateinische ravennatische Übersetzung der hippokratischen Aphorismen aus dem 5/6. Jahrhundert n. Chr. Textkonstitution auf der Basis der Übersetzungscodices*. Hamburg.
- NUTTON, V. (1982). «Hippocrates in the Renaissance». A BAADER, G.; KEIL, G. (ed.). *Medizin in mittelalterlichen Abendland*. Darmstadt, p. 420-439.

- PAGÈS, A. (1912). *Ausiàs March i els seus predecessors*. València, 1990 (traducció d'*Auzias March et ses prédécesseurs: essai sur la poésie amoureuse et philosophique en Catalogne aux XIVe et XVe siècles*. París, 1912).
- PANUNZIO, S. (1983). «Realisme i didacticisme en les comparacions de March pròpies del Bestiari». *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Montserrat, p. 397-409.
- RIQUER, M. DE (1936). «El tema de la fortuna en Ausiàs March». *Quaderns de Poesia 2*, p. 22-27.
- (1964). *Història de la literatura catalana II. Part antiga*. Barcelona.
- RUBIÓ I LLUCH, A. (1917). «Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català». *Estudis Universitaris Catalans*. Barcelona, p. 1-117.
- SMITH, W. (1979). *The Hippocratic Tradition*. New York: Ithaca.
- VÁZQUEZ BUIÁN, M.E. (1982-83). «La antigua traducción latina del tratado "De natura humana" del "Corpus Hippocraticum"». *RHT*, 12-13, p. 387-396.
- (1991). «Notas sobre la pervivencia tardolatina de Galeno». A LÓPEZ FÉREZ, J.A. (ed.). *Galeno: Obra, pensamiento e influencia*. Madrid, p. 223-233.
- VILAROS-SOLER, T.M. (1985). «Ausiàs March, poeta solitari». *Actes del Quart Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*. Montserrat, p. 143-155.
- WICKERSHEIMER, E. (1966). *Les manuscrits latins de médecine du Haut Moyen Age dans les bibliothèques de France*. Paris.
- ZIMMERMANN, M.C. (1980). «Metàfora i destrucció del món en Ausiàs March». *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Montserrat, p. 123-150.
- (1982). «Lir entre carts i l'espai metafòric marquià». *Miscel·lània P. Bohigas. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes II*. Montserrat, p. 161-189.